

խելքը աւելի չարութեան կբանեցընէ՝ քան թէ աղէկութեան. գիտէ թէ զգոյշ կենալու է այն մարդէն որ կիրք մը ունի ուրիշներու դէմ, ու այն կիրքէն կատարած՝ անդադար կփրփրայ, եւ մէկը մէկալը խածնելու կնայի. արդարութիւն, ճշմարտութիւն կկանչէ, եւ ինքն աղբիւր է ամենայն անիրաւութեան եւ ստութեան. աւագակ է մեծ ճանապարհի, եւ անցնող դարձողին վրայ կյարձրկի, կզարնէ կրկողպատէ, ու գիշակեր զազանի պէս լեռնէ լեռ կփախչի՝ նորէն իջնալու մտքով: Խելացի մարդը կզգուշանայ կըսեմ այնպիսի անզգամ մարդիկներէ. եւ երբեմն իւր զգուշութիւնն ալ բաւական չհամարելով՝ առ Աստուած կը դիմէ արտասուօք, եւ կաղաղակէ մարգարէին հետ. „Փրկեան զիս ի գրպարտութենէ մարդկան“:

Մեր ազգին մէջ՝ թէ արեւելք եւ թէ արեւմուտք՝ Աստուծոյ ողորմութեամբը սակաւաւոր են գրպարտիչներն ու չարախօսները, մանաւանդ զրով չարախօսութիւն բնող եւ մէկուն մէկալին անունը քաշքշող մարդիկ. վասնզի աստուածպաշտութիւն, խիղճ, մարդկութիւն, պատկառանք, համեստութիւն եւ զթութիւն ըսուած առաքինութիւնները դեռ շատ կը գտնուին մեր հասարակ բարեմիտ ժողովրդոց մէջ, ու եւրոպական լուսաւորութեան պակասաւոր կողմին ապականիչ յատկութիւնները, որ են անխղճութիւն՝ ընդ անուամբ ազատութեան խղճի, անպատկառութիւն՝ ընդ անուամբ ազատ դատողութեան, եւ անօրէն անզթութիւն՝ ընդ անուամբ անկեղծ ճշմարտախօսութեան, դեռ չեն մտած ամէն տեղ: Բայց զըրպարտութեան սիրով մտիկ ընողներ, եւ լսածներուն միամտութեամբ հաւատացողներ աւելի շատ կգտնուին մեր ազգին՝ քան թէ ուրիշ յառաջադէմ ազգաց մէջ. ուստի եւ երկու երեք չարախօսներ բաւական կըլլան ամբողջ

մէկ ժողովուրդ մը իրենց բանասարկութիւններովը խաբելու, խաղցընելու եւ վրդովելու: Եւ ասոր պատճառն է, ինչպէս որ ըսինք, մեր ժողովրդոց մէջ մտաւորական յառաջադիմութեան պակաս ըլլալը, որով կարողութիւն ունենայ ալ նէ՝ սովորութիւն ըրած չէ իւր լսած բաներուն իսկութիւնը քննելու, դատելու, եւ ըստ այնմ հաւատալու կամ մերժելու: Իսկ երբոր այս ինչ կամ այն ինչ չարախօսութիւնը զրով կամ տալագրութեամբ եւս հրատարակուած կտեսնէ, անտարակուսելի ճշմարտութեան տեղ կը դնէ զայն, եւ զրեթէ մեղք կհամարի զրքի խօսքին չհաւատալը:

Այս պակասութիւնը որքան եւ մեծ համարուի հանճարեղ ժողովրդեան մը համար, սակայն անդարմանելի եւ անուղղելի պակասութիւն չէ. միայն թէ արթուն կենան եւ զգուշանան զըրպարտիչներէն: Պէտք է յիշեն մեր բարեսիրտ ժողովուրդները, որ դրախտին մէջն անզամ բանասրկուն սատանայ իւր չարութիւնը բանեցուց իվնաս բոլանդակ ազգի մարդկան, եւ Աստուծոյ պատուիրանը ոտքի տակ առնել տուաւ մեր նախածնողաց, ուստի եւ պիտի չզարմանան թէ ինչո՞ւ համար ամէն տեղ, եւս եւ մեր ազգին մէջ, բանասրկու մարդիկ չեն պակսիր: Միանգամայն այս ալ չմոռնան թէ իրենք պէտք չէ որ միամիտ գտնուին. ուստի եւ ամենայն բանասրկութեան եւ զըրպարտութեան մտիկ չընեն կամ չհաւատան թեթեւութեամբ: Ինչպէս որ ամօթ կհամարուի վաճառական մարդու մը խաբուիլ, ու անպիտան ապրանքը ազնիւ բանի պէս սուղ սուղ գնել, կամ սուտ ստակը ճշմարտի տեղ եւ ապակիի կտորը գոհարի տեղ ընդունիլ, այսպէս պէտք է ամբշնայ ամենայն մարդ՝ երբոր լսած կամ կարդացած ամէն մէկ խօսքը չքննէ ըստ կարի, այլ միամտութեամբ եւ թեթեւութեամբ ընդունի կամ մերժէ:

ՇԱՄԻԼ

Եւրոպան Ասիայէն բաժնող Կովկաս լեռանց ընդարձակ գոտիներուն հիւսիսային կողմը կիչնայ Ձերքեղիստան, Սեւ ծովուն եւ Կասպից ծովերուն մէջտեղը:

Ձերքեղաց կամ եզերացոց բնական պատերազմասէր եռանդն ու քաջութիւնը կվառէր նաեւ իրենց բարձրաբերձ ու դժուարակոխ լեռներուն դիրքը. անոր վրայ վստահութիւննին

լրած՝ երեսունհինգ տարիէ ի վեր անխնշ լատերագմեցան Ռուսիոյ մեծագոր կայսերութեանը հետ, իրենց հոգեւոր տաաջնորդ եւ միանգամայն զօրավար ունենալով Շամիլ իմամը:

Բայց քանի մը տարիէ ի վեր քաղաքագետ անձինք մէկ կողմանէ Ռուսիոյ մեծամեծ պատրաստութիւնները, եւ միւս կողմէն Շամիլին

տկարանալը եւ ծերացեալ հասակը տեսնելով՝ սկսեց էին զուշակել թէ Ձերբեզիստանի նուաճութուն ժամանակը մօտեցեր է. եւ ան 1859-ին սեպտեմբեր ամսոյն մէջ կատարուեցաւ նոցա զուշակութիւնը, ինչպէս որ ասկէց առաջ եւս պատմեցինք:

Շամիլ լեռնական ազգերուն *Լեզլի* քուած ցեղէն ծնած է 1799-իւ Տաղստանի *Կումրի* ա-

Իմամ եւ միտքայ.

նունով ամուր գեղը: Հայրը հովիւ է եղեր, եւ շատ անգամ իւր որդին գեղէ գեղ ղեղձ ծախելու կյուղարկէ եղեր. բայց *Ղազի-Մոլլա* անունով հոշակաւոր լեռնականը, որ այն կողմերուն եւ այն ժամանակին *մխարիսներուն* իմամը, այսինքն տաճիկ կրօնաւորներուն զլուխն էր, տղուն վրայ կարգէ դուրս բնդունակութիւն եւ կրօնական բաներու սէր մը տեսնելով, ատեն ատեն քովը կառնէր զինքն ու կկարդա-

ցրներ, եւ միտքը դուրանին պատերազմական հոգւոյն եռանդովը կկեցրներ:

Երբոր 1852-ին *Ղազի-Մոլլան* Կումրիի քով եղած պատերազմին մէջ Ռուսներէն զարնուեցաւ ու մեռաւ, եւ տեղը *Համգա-Պէկ* կամ *Համգաթ-Բէկ* իմամը անցաւ, Շամիլ նորա գլխաւոր օգնականներէն ու խորհրդականներէն մէկն եղաւ, եւ նորա խորհրդովը սպաննուեցան Սաւաքունց խաները՝ որ Ռուսաց տէրու-

Թեան հաւատարիմ էին: Համգա-Պէկը Աւարացիէ մը զարնուեցաւ մեռաւ մզկիթի մէջ, եւ Կովկասի կողմերը ձայն ելաւ թէ Շամիլն ալ սպանուեր է. բայց ժամանակէ մը վերջը, մինչդեռ միւրիտները խորհրդի ժողովուրդ էին որ մէկը իրենց իմամ ընտրեն, Շամիլ յանկարծակի նոցա մէջ գտնուեցաւ: Իսկոյն զինքն ընտրեցին՝ իբրեւ հրաշքով կենդանացած մարդ, եւ այնուհետեւ բոլոր Տաղստանի մէջ մեծ աւուր հանեց: Երբոր Ռուսք Ախուլքո ամրոցը առին, Շամիլի համբաւը քիչ մը կտարեցաւ. բայց 1840-ին հինգ հարիւր միւրիտով գնաց Չեչեն ըսուած լեռնականներուն տիրապետեց, զանոնք հեռացուց Ռուսաց մօտ եղած տեղերէն ու Կովկասու ներսերը քշեց, եւ ինքը *Իջֆեր* ըսուած լեռներուն դժուարակոխ եւ անառիկ Տարդո գեղը բնակեցաւ: Այն ժամանակէն սկսաւ Շամիլի տիրապետութեան համբաւը ամէն տեղ տարածուիլ: Իմամութեանը ութերորդ տարին 250,000 տնուորի վրայ իշխանութիւն ունէր Տաղստանի մէջ, եւ Ռուսաց դէմ պատերազմած ժամանակները այնչափ ճարտարութիւն ու քաջութիւն երեցուց որ ոչ միայն իմամ՝ այլեւ սպարապետ ճանչցուեցաւ ամենէն: Իւր հրամանին դէմ կեցողները մէկէն կըսպանէր, եւ ամենուն այնպէս հասկըցուցեր էր — թերեւս ինքն ալ այնպէս զրեր էր միտքը — թէ ինքը հասարակ մարդ չէ, այլ մարգարէի պէս մէկն է, եւ յետո՛ւ ծոյ զրկուած է Տաղստանը կառավարելու:

Շամիլին Ռուսաց դէմ ըրած պատերազմները երբեմն կյաջողէին, երբեմն ալ ձախորդ կերթային. լեռնականներն ալ յաջողութեան ժամանակը կպատուէին ու կսիրէին զինքը, իսկ ձախողութեան ատեն կպաղէին անկէջ: Այսպէս եղաւ նաեւ անցեալ տարի, եւ օգոստոսի 25-ը Շամիլի իշխանութեանը վերջին օրն էր: Եւ թէպէտ արդէն պատմեցինք նորա բռնութիւնն համառօտ պատմութիւնը, բայց այս անգամ որ դէմքը կընծայեմք՝ քանի մի պարագաներ աւելի տեղով յիշատակեմք:

Կովկասու Փոխարքայ Վսեմափայլ Պարեանքի իշխանը իւր բազմաշխատ որսը քիչ ժամանակէն ձեռք ձգելուն տարակոյս չունէր. «Գնացէք գրուցեցէք Շամիլին, ըսաւ, որ եթէ «շուտով չելլէ՝ բանակս չգայ, ես անձամբ «երկու օրէն կերթամ իւր ամրացած բերդին «մէջ զինքը կտեսնեմ»:

Այն խօսքին վրայ զայրացաւ Շամիլ, իւրսաւ ռուս ղեսպանաց որ Պարեանքիսին ոչ միայն երկու օրէն կարող չէ բերդս գալ մըտնել, այլ եւ ոչ երկու ամսէն, եւ ոչ երկու տարիէն: —

Շուտ մը հրաման տրուեցաւ զօրաց որ Կուենիպին վրայ յարձրկին: Սաստիկ նեղը մըտաւ Շամիլ, եւ բոլորովին յուսահատած՝ յանձն առաւ անձամբ Պարեանքիսին իշխանին բանակը երթալ ու անձնատուր լինել: Ինքը ձի հեծած էր. աշակերտներէն, այսինքն միւրիտներէն երկու հոգի ձիուն սանձը բռնած էին. տասը միւրիտ առջեւէն կերթային, քսանը՝ հինգ ալ ետեւէն կուգային տխուր դիմօք:

Պարեանքիսին իշխանը՝ ոտքը ցաւելուն պատճառաւ քարի մը վրայ նստած էր: Իւր սպայքը չէին ուզեր որ Շամիլ զէնքերովն ելլէ առջեւը. բայց իշխանը լեռնականաց կասկածոտ բնութիւնը գիտնալով՝ չթողուց որ զէնքերը առնուն Շամիլի վրայէն:

Երբոր Շամիլ եկաւ Պարեանքիսին քովը մօտեցաւ «Գուն չուզեցիր ինձ գալ, ըսաւ իշխանը, ահա ես քեզի եկայ: Այժմ մեր մէջ «տարբերութիւն չկայ. եւ որովհետեւ պատե- «բազմի մէջ բռնուեցար, իմ ձեռքէս այս «միայն կուգայ որ քու եւ ընտանեացդ կեանքը «սպահովեմ. անկէջ աւելին՝ իմ տիրոջս «Կայսեր ձեռքն է: Ահա Թրոմփովսքի գնդա- «պետը զքեզ Փեթրպուրկ պիտի տանի»: Փեթրպուրկի անունն որ լսեց Շամիլ, վայրենի աչքով մը գնդապետին վրայ նայեցաւ. յետոյ իմացան որ խեղճ իմամը կարծեր է թէ Թրոմփովսքին հրաման ընդունած էր իւր գլուխը կտրելու:

Շամիլ շատ խնդրեց որ զինքը իւր սիրելի լեռներէն չբաժնեն. բայց երբ իրեն հասկըցուցին թէ ճար չկայ, անպատճառ պէտք է որ Փեթրպուրկ Կայսեր երթայ, ձին հեծաւ ու ճանապարհ ելաւ. հետը կերթային մէկ կողմէն Եւտոքիմով զօրապետը, եւ միւս կողմէն Թրոմփովսքի գնդապետը, եւ ետեւէն երկու թարգման եւ խումբ մի ձիաւոր զօրք:

Իրիկուան դէմ անտառի մը քով հասան. Շամիլ հրաման խնդրեց որ քիչ մը կենայ հոն, երեկոյեան նամազն ընէ. եւ որովհետեւ Շամիլ կարծէր թէ զինքը մեռցընելու կտանին, մահուան պատրաստութեան ազօթքներ կընէր. եւ երբեմն երբեմն աչքերը դէպ իպատերագ-

մին դաշտերը կղարձրենէր՝ որ լի էին իւր միւրիտներուն ղիակներովը: Այնպիսի մեծ տազնապի մէջ էր որ անդադար ջուր կուզէր կիսմէր, եւ դարձեալ կպապակէր:

Գիշերը տարին զինքը բանակը՝ ուր փառաւոր վրան մը պատրաստուած էր նորա համար: Տեսնելով որ փայլուն արծաթէ ամաններով չայ կը հրամցընեն իրեն, մահուան վախը քիչ մը սրտէն փարատեցաւ:

Սեպտեմբերի 7-ին Շամիլի քով հասան նաեւ իւր ընտանիքը. էմինէթ եւ Շուանէթ կանայքը հետերնին քսանըհինգ սնտուկ բերին, յորս տոպրակի մը մէջ 7,000 ռուպլիի չափ կար՝ որ հազիւ 28,000 ֆրանք կընէ. որով սուտ կելլեն Շամիլին կարծեցեալ անթիւ անհամար զանձուցը վրայ եղած խօսքերը: Կըսեն թէ իմամը այն եօթը հազար ռուպլիէն աւելի ստակ չունէր, եւ ոչ բաւական հագուստ. այնպէս որ Տէմիր-Խան-Շուրա քաղաքն որ հասան՝ հարկ եղաւ որ իրեն եւ միւրիտներուն համար հագուստ շինել տան հայ ղերձակներու:

Համբան ամէն անցած տեղերը լեռնականներէն հազարաւոր արք եւ կանայք ընդառաջ կուգային, լալով ողբալով վերջին հրաժեշտի ողջոյնը կուտային իրենց իմամին, եւ էրիկմարդիկ զօրաց մէջէն անցնելով՝ կերթային նորա հագուստը կհամբուրէին:

Թրոմփովսքի զնդապետը կանանց խնամքը Աստուածատրեան անուանով հայկազն սպային յանձնեց, որ զօրացը այլ եւ այլ երաժշտութիւններ ընել տալով՝ զանոնք կզուարճացրէր, եւ Շուրա քաղաքին մէջ իրենց շուտ մը հագուստ ու զարդ գնելով՝ մխիթարեց:

Աղօթքի ժամանակները չէր անցընէր Շամիլ. ուր որ գտնուէր՝ հրաման կխնդրէր ու նամագը կկատարէր: Տէմիր-Խան չմտած՝ յանկարծ հիւանդացաւ, եւ միւրիտները ուզեցին հասկըցընել իրեն թէ թունաւորուած է. բայց քաղաքին բժիշկը դեղ մը տալով՝ շուտ մը ստամոքսին ցաւերը կտրեց:

Շամիլ առաջին անգամ եւրոպական կենաց դիւրութեան համն առաւ՝ Շուրա քաղաքին մէջ՝ Պարոն Վրանկէլին փառաւոր բնակարանը: Հինգ օր կեցաւ հոն մինչեւ որ մեր ղերձակներն իւր նոր հագուստները շինեցին պատրաստեցին:

Շամիլին Կովկասէն անցած ժամանակը ռուս զօրաց զգացած ուրախութիւնն անպատմելի

էր. վասն զի քանի որ զինքը կտեսնէին՝ մրտքերնին կուգար անոր ձեռքէն իրենց քաշած բազմամեայ նեղութիւնները:

Սեպտեմբերի 1-ին հասան ճամբորդները Մոզտոք քաղաքը, ուր կընակի Ուլուխանեան հայազգի հարուստ վաճառականը, որ Շամիլի Շուանէթ կնոջը եղբայրն է: Ուլուխանեանը մեծահաց ընդունելութիւն ըրաւ իւր քրոջը, Շամիլին ու բոլոր նորա մարդիկներուն:

Սեպտեմբերի 8-ին Թրամփովսքի զնդապետը իւր ուղեկցօքը հասաւ Խարքով քաղաքն ու հրաման ընդունեցաւ Չուկուլայի երթալու, եւ Շամիլը ներկայացնելու Վեհափառ ԱՂԱԽ-ՍԱՆԻՐ Կայսեր: Անկարելի է նկարագրել իմամին եւ միւս զերեւոյց ուրախութիւնն ու ցնծութիւնը՝ երբ իրենց իմացուցին թէ կարող են առանց գէնքերնին հանելու՝ Կայսեր առջեւն ելլել: Նոյնպէս ուրախացան երբ իմացան թէ անկէց Մոսքուա եւ Փեթրպուրկ հոյակապ քաղաքները պիտի երթան տեսնեն, որոց անուանքն այնչափ գովեստներով լսեր էին. եւ ամենէն աւելի Շամիլ կփափաքէր զանոնք աչքովը տեսնել, եւ հասկընալ թէ իւր ձեմալ-էտտին որդւոյն պատմածները ամէնն ալ ստոյգ են:

Վեհափառ Կայսրը մարդասիրաբար ընդունեցաւ զՇամիլ, եւ ղիմացը զօրահանդէս մը ըրաւ, յորում Շամիլ՝ Կայսեր քովէն ձին հեծած արշաւակի կվագըրնէր, ու մեծ զարմանք եւ զուարճութիւն կցուցընէր:

Խարքովի կուսակալին ըրած ցայգահանդիսին ալ զնաց Կայսեր հետ. կանանց թեթեւ զարդերուն վրայ գայթակղելով եւ ապշելով մը ետեւ ետեւ քաշուեցաւ, եւ առջի բերան աշուրները գոցեց որ չտեսնէ:

Երբոր քալեց տեսաւ Թուլա քաղաքին զինարանը, որ կարող է իսկոյն հարիւր հազար հոգի սպառազինել, հիացաւ զարմացաւ, յիշեց որդւոյն ըրած նկարագրութիւնը՝ որում չէր հաւատացած, եւ արտասուքը չկարելով բռնել՝ սկսաւ լալ:

Հիմա Շամիլ Քալուկա քաղաքը կընակի հանգիստ, եւ այն տեղն անցուցած կեանքը, վարմունքը, խօսքերը հետգնտէ գիր անցընելով կհրատարակէ այս միջոցիս Փեթրպուրկի օրագրին մէջ Թուրքովսքի զնդապետը, որում յանձնուած է Շամիլի խնամքն ու պահպանութիւնը: